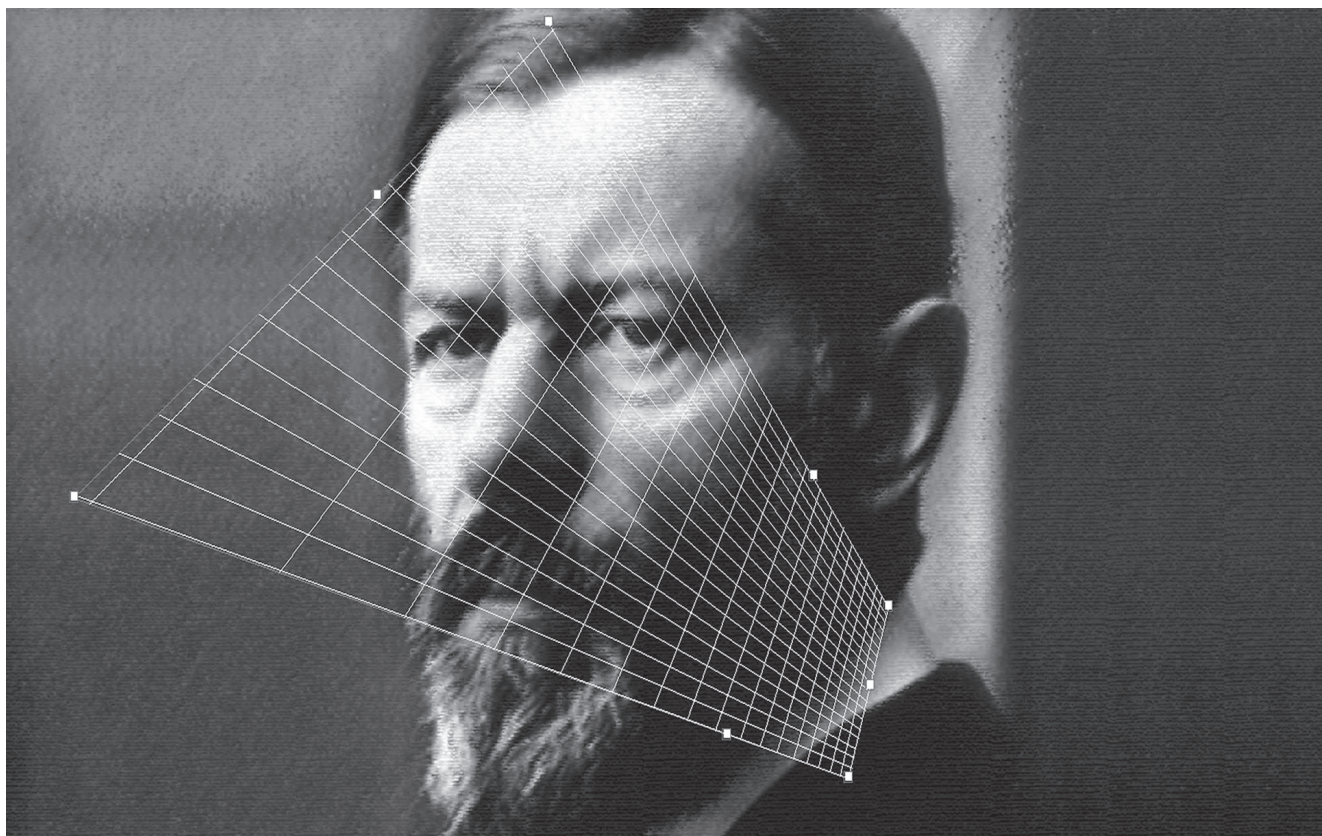

Η ΠΟΛΥΘΕΪΑ ΤΩΝ ΑΞΙΩΝ ΤΟΥ ΜΑΞ ΒΕΜΠΕΡ ΚΑΙ Ο «ΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟΣ» ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΜΑΣ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΤΕΝΑΣ

«ένα πράγμα μπορεί να είναι άγιο όχι μόνο παρά το ότι δεν είναι ωραίο,
αλλά και επειδή δεν είναι ωραίο και στο βαθμό που δεν είναι ωραίο»

Μαξ Βέμπερ, *Η επιστήμη ως επάγγελμα*

I.

Αν κάποιος ανοίξει σήμερα μια πολιτική εφημερίδα ή παρακολουθήσει μια πολιτική εκπομπή, θα κατακλυστεί οπωσδήποτε από απόψεις που αφορούν τον «εξορθολογισμό του κράτους και της διοίκησης», που αξιώνουν την «ορθολογική στάση της κυβέρνησης», που συνιστούν να «πρυτανεύσει ο ορθός λόγος», προκειμένου να επιλυθούν τα προβλήματα της χώρας. Ανάλογη είναι η κατάσταση και στο διεθνές σκηνικό: οι μεγάλοι οργανισμοί και τα κέντρα οικονομικής και πολιτικής εξουσίας, προκειμένου να διαχειριστούν την παγκόσμια οικονομική κρίση, εναποθέτουν τις ελπίδες τους στα χέρια τεχνοκρατών, που καλούνται να επινοήσουν λύσεις και να εφαρμόσουν, χειρουργικά, αποφάσεις «ορθολογικές». Επιπρόσθετα, στο θεωρητικό επίπεδο, οι θιασώτες της οικονομίας της αγοράς προσπαθούν να παρουσιάσουν τον καπιταλισμό ως το κατεξοχήν ορθολογικό πολιτικο-οικονομικό σύστημα: ζού-

Ο Γιάννης Κτενάς είναι μεταπτυχιακός φοιτητής στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

με, υποστηρίζουν, σε μια κοινωνία όπου οι θεσμοί έχουν διαρθρωθεί με βάση τη λογική και επιτρέπουν στους ανθρώπους να υπολογίζουν τις κινήσεις τους και να επιδιώκουν τους στόχους τους ως «ορθολογικοί δρώντες».

Από το πιο μικρό, λοιπόν, ως το πιο μεγάλο, από την πιο καθημερινή συζήτηση ως την πιο θεωρητική, αυτό που παρουσιάζεται ως ορθολογισμός φέρεται να είναι μια πετυχημένη συνταγή παντός καιρού, μια λύση για κάθε πρόβλημα. Αν όμως έτσι έχουν τα πράγματα, πώς μπορούμε να εξηγήσουμε τα καταστροφικά αποτελέσματα που πολλές φορές επιφέρει «για κάποιους» αυτός ο ορθολογισμός; Επίσης, πώς μπορούμε να ερμηνεύσουμε το γεγονός ότι ακόμη και ανάμεσα στους τεχνοκράτες, πολλές φορές παρουσιάζονται κάθετες διαφωνίες, ενώ και νομπελίστες οικονομολόγοι καταθέτουν αντιδιαμετρικά αντίθετες προτάσεις για την προσέγγιση ενός ζητήματος;

Θα μπορούσε βέβαια κανείς να απαντήσει ότι οι εν λόγω καταστροφικές συνέπειες συνιστούν ένα λογικά υπολογισμένο αναγκαίο κακό και ότι κάποιιοι από τους νομπελίστες και τους ειδικούς έκαναν λάθος, μη χρησιμοποιώντας σωστά τη λογική τους. Υπάρχει, ωστόσο, και μια άλλη πιθανή εξήγηση: ίσως ο ορθολογισμός να μην είναι ένας και αδιαίρετος· ίσως, εκκινώντας από διαφορετικές βάσεις, να φτάνει και σε διαφορετικά αποτελέσματα· να είναι, δηλαδή, ορθολογισμός *ως προς κάτι*.

Σκοπός, λοιπόν, του παρόντος άρθρου είναι να προσπαθήσει να διαυγάσει αυτήν την ιδέα. Για να γίνει αυτό δυνατό, θα παρουσιάσω, αρχικά, την άποψη του Μαξ Βέμπερ για την «πολυθεΐα των αξιών», για την ύπαρξη δηλαδή πολλών πρώτων αρχών, που μπορούν να θέσουν οι άνθρωποι ως βάση της σκέψης και της συμπεριφοράς τους, αρχών που δεν είναι απλώς διαφορετικές μεταξύ τους, αλλά επιπρόσθετα μπορούν να έρθουν και σε σύγκρουση, κάτι, άλλωστε, που συμβαίνει συχνά. Έτσι, δύο άνθρωποι ή δύο ομάδες ανθρώπων που έχουν διαλέξει διαφορετικές αξίες, διαφορετικούς θεούς και δαίμονες (και μάλιστα με τέτοιο τρόπο που ο θεός του ενός να είναι ο δαίμονας του άλλου) δεν μπορούν επ' ουδενί λόγω να συμφιλιώσουν αυτή την αντίθεση, να πείσουν ο ένας τον άλλον, δεν μπορεί κανένας από τους δύο να *αποδείξει* την ορθότητα της θέσης του. Και αυτό, όχι επειδή διαπράττουν κάποιο λογικό σφάλμα, αλλά ακριβώς επειδή η ορθολογικότητά τους ξεκινά από δύο αντικρουόμενες βάσεις. Θα επιμείνω, επίσης, στην ιδέα ότι κάθε ορθολογισμός προϋποθέτει τέτοιου είδους αναπόδεδικτα θεμέλια. Στη συνέχεια, θα προσπαθήσω να αντλήσω κάποιες συνέπειες από την παραπάνω θέση, δείχνοντας ότι αυτό που στην πολιτική σκηνή του καιρού μας παρουσιάζεται ως ορθολογικό είναι, στην πραγματικότητα, κάτι το αυθαίρετο, όχι τόσο λόγω των αποτρόπαιων συνεπειών που έχει για ορισμένους ανθρώπους η εφαρμοζόμενη σήμερα πολιτική, αλλά κυρίως επειδή κάθε πολιτική απόφαση ή

δημιουργία είναι, τρόπον τινά, αυθαίρετη, όχι με την έννοια ότι είναι ασυνάρτητη ή παράλογη, αλλά με την έννοια ότι η λογική ξεκινάει να δουλεύει από ένα σημείο και μετά. Τέλος, για να μη δώσω την εντύπωση ότι κρύβομαι πίσω από τις συνέπειες των θέσεών μου, θα κάνω μια σύντομη απόπειρα να ξεφύγω από το ενδεχόμενο ενός ακραίου σχετικισμού –ή ακόμη και μηδενισμού– που αναφύεται με τη συνειδητοποίηση της σαθρότητας κάθε θεμελίου. Θα προσπαθήσω δηλαδή να δείξω πώς μπορούμε να λέμε ότι προτιμούμε το τάδε πολίτευμα από το δείνα, ακόμη και αν αυτό δεν μπορούμε να το αποδείξουμε, βασιζόμενοι σε μια πλατωνική ιδέα ή σε έναν μαρξιστικό νόμο της ιστορίας, σε κατασκευές δηλαδή που ακριβώς προσπάθησαν να συγκαλύψουν τη μετέωρη κατάσταση στην οποία βρισκόμαστε, όταν καλούμαστε να σκεφτούμε μια δικαιότερη κοινωνία.

II.

Τον Μάιο του 1895 ο Μαξ Βέμπερ έδωσε μια διάλεξη για το αγροτικό ζήτημα στη Γερμανία και καταπάστηκε με το εξής ερώτημα: έπρεπε, άραγε, να επιτρέπεται η είσοδος στη χώρα σε πολωνούς αγρότες;¹ Ουσιαστικά, δηλαδή, είπε στο ακροατήριο ότι, αν κάποιος θέσει ως ανώτατη αρχή την καθαρότητα του έθνους, η απάντηση που οφείλει να δώσει είναι: όχι, δεν πρέπει να εισέρχονται οι Πολωνοί στη Γερμανία, δεν πρέπει να επιτραπεί σε αυτά «τα μπουλουκία των Σλάβων» η είσοδος στη χώρα. Αν όμως θεωρήσει κανείς ότι το πιο σημαντικό είναι η ανάπτυξη της γερμανικής γεωργίας, τότε είναι σωστό να τους υποδεχτούν θερμά, καθώς η οικονομική ανάπτυξη είναι μια αρχή που δεν λογαριάζει έθνη, αλλά εργατικά χέρια και οι Πολωνοί μπορούν να αποδειχθούν άριστοι συνεργάτες.

Νομίζω, λοιπόν, πως με την ομιλία του αυτή κατέστησε σαφές ο Μαξ Βέμπερ ότι η πολιτική σκέψη και πράξη δεν θα μπορέσει ποτέ να απορροφηθεί από την επιστήμη. Η δουλειά της επιστήμης, εν προκειμένω, αρχίζει μετά την επιλογή του κριτηρίου, με βάση το οποίο θα κάνουμε τους συλλογισμούς μας. Και ο Βέμπερ ήθελε ακριβώς να είναι ένας επιστήμονας που είχε επίγνωση των ορίων και του ρόλου της επιστήμης του. Έτσι, είπε στο κοινό του ότι μπορούσε να τους δείξει τις συνέπειες της μιας ή της άλλης λύσης, στη θέση τους όμως, δεν θα μπορούσε να διαλέξει τι πρέπει να γίνει, επειδή αυτή η επιλογή στηρίζεται σε μια αξία.

Ποτέ λοιπόν δεν θα καταφέρουμε να δημιουργήσουμε έναν ηλεκτρονικό υπολογιστή, που να παίρνει στη θέση των ανθρώπων τις πολιτικές αποφάσεις, επειδή όλοι οι υπολογισμοί και όλα τα συμπεράσματα, όλες οι προβλέψεις και όλες οι σταθμίσεις, προϋποθέτουν μία αρχή, ένα θεμέλιο, ένα μη αναγώγιμο αξίωμα. Μέσω αυτής της ιδέας, εισαγόμαστε σε μια βασική έννοια του Μαξ Βέμπερ, που στο κείμενό του *Η επιστήμη ως επάγγελμα* θεματοποιεί-

ται υπό το όνομα «πολυθειϊα ή πολυθειϊσμός αξιών»,² όρος που αποτελεί δάνειο από τον Τζων Στιούαρτ Μιλ.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Βέμπερ, δεν μπορούμε από την παρατήρηση του κόσμου να περάσουμε στο τι πρέπει να γίνει, δεν μπορούμε από το *είναι* να περάσουμε στο *δέον*. Η επιστήμη δεν μπορεί να μας δώσει απαντήσεις για το νόημα της ζωής. Οι αξίες δεν είναι παρατηρήσιμες στη φύση, αλλά ιστορικές και κοινωνικές κατασκευές. Καθώς οι εποχές που οι άνθρωποι πίστευαν ότι η φύση εμφορείται από σκοπούς και κρυμμένα μηνύματα έχουν περάσει ανεπιστρεπτί, καθώς ο κεραυνός και ο σεισμός έχουν απομαγευτεί και αντιμετωπίζονται πλέον ως φυσικά φαινόμενα και όχι ως σημάδια της βούλησης ενός ανώτερου όντος, ο κόσμος παρουσιάζεται πια όπως στ' αλήθεια είναι, δηλαδή απογυμνωμένος από αξίες.³ Έτσι, το γεγονός ότι οι αξίες είναι αντικείμενο επιλογής και δεν μας υπαγορεύονται μεταφυσικά, γίνεται ολοένα και πιο φανερό. Για να ακριβολογούμε, ο «πολυθειϊσμός των αξιών» είναι κάτι που υπήρχε ανέκαθεν, όμως στις νεωτερικές κοινωνίες γίνεται ολοφάνερος, επειδή οι μεταφυσικές κουρτίνες που σε παλαιότερες εποχές εμπόδιζαν τους ανθρώπους να τον αντικρίσουν, έχουν πια, μέσω της επιστήμης, αποτραβηχτεί.

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο καθίσταται σαφές ότι οι αξίες που διαμορφώνουν οι άνθρωποι δεν είναι απλώς πολλές και διάφορες, αλλά και συγκρουόμενες μεταξύ τους. Επικαλούμενος τον Νίτσε και τον Μπωντλαίρ, ο Βέμπερ δηλώνει ότι ένα πράγμα μπορεί, όχι μόνο να είναι ωραίο και να μην είναι καλό, ούτε μόνο να είναι ωραίο *παρόλο* που δεν είναι καλό, αλλά, ακόμη πιο έντονα, να είναι ωραίο ακριβώς *μέσω* του ότι δεν είναι καλό. Πράγματι, ο Νίτσε έδειξε πώς μπορεί μια ιδιότητα θεωρούμενη ως αρετή να είναι στην πραγματικότητα αδυναμία,⁴ ενώ ο Μπωντλαίρ, στον πρόλογο των *Ανθέων του κακού* τόνιζε: «Ο Διάολος, το νήμα αυτός κρατά που μας κουνάει / Τα πράματα τα βρωμερά πιότερο τ' αγαπάμε».⁵

Επομένως, τα σύνολα αξιών δύο ή περισσότερων ανθρώπων ή κοινωνικών ομάδων δεν είναι μόνο διαφορετικά, αλλά επιπρόσθετα μεταξύ τους αναπτύσσεται διαρκής ένταση. Ο Βέμπερ παρατηρεί, εξάλλου, ότι οι αρχαίοι Έλληνες προσέφεραν παράλληλα θυσίες σε θεούς που αντιπροσώπευαν αντιμαχόμενες αξίες και ιδιότητες, στην Αφροδίτη και τον Άρη, λόγου χάρη – έτσι προκύπτει και ο όρος πολυθειϊα. Υποστηρίζει μάλιστα, ότι το ίδιο συμβαίνει και στις σύγχρονες κοινωνίες: οι άνθρωποι υποτάσσονται με τη συμπεριφορά τους σε αξίες που αντιμάχονται η μία την άλλη και σε πολλές περιπτώσεις δεν μπορούν να έρθουν σε συμβιβασμό μεταξύ τους, δεν μπορεί η αντίθεση να γίνει σύνθεση. Είναι αδύνατον, για παράδειγμα, κάποιος να υπακούει στην ιδέα της ανώτατης αξίας της ανθρώπινης ζωής και ταυτόχρονα στην ιδέα του στρατιωτικού μεγαλείου του έθνους του.

Χαρακτηριστικό, λοιπόν, του πολιτισμένου ανθρώπου που έφαγε από τον δυσάρεστο –υπό την έννοια ότι του στέρησε τις ευχάριστες αυταπάτες–, καρπό του δέντρου της γνώσης, είναι ότι επιλέγει κάποιες αξίες σε βάρος κάποιων άλλων, με την επίγνωση ότι δεν μπορεί να δικαιολογήσει ορθολογικά την επιλογή του. Ο ίδιος ο Βέμπερ –και αυτή είναι ενδεχομένως μία μελαγχολική πλευρά της σκέψης του– είχε επιλέξει ως αξία του το μεγαλείο της Γερμανίας,⁶ έχοντας όμως πλήρη συνείδηση ότι αυτή ήταν απλώς μια επιλογή του, ανάμεσα στις πολλές που μπορούν να κάνουν οι άνθρωποι, και ότι αυτή ήταν, κατά κάποιον τρόπο, αυθαίρετη αλλά και μοιραία: αυθαίρετη γιατί, στο πλαίσιο του απομαγεμένου κόσμου, δεν μπορούμε πια να πιστεύουμε στη μεταφυσική θεμελίωση των αξιών μας, και μοιραία γιατί, με τη θέση που κατείχε η Γερμανία στον κόσμο –ο Βέμπερ θεωρούσε πως αυτό της έλαχε– έπρεπε κατά κάποιον τρόπο ή να πρωταγωνιστήσει στα ευρωπαϊκά πράγματα ή να παρακμάσει· αντιθέτως, ένα μικρό, ουδέτερο κράτος, όπως η Ελβετία, μπορούσε ευκολότερα να ασχοληθεί με την ανάπτυξη των τεχνών.

Η επιστήμη, λοιπόν, έχοντας ξεπλύνει τον κόσμο από το μεταφυσικό νόημά του, αυτό που μπορεί να κάνει είναι να μας δείξει τις συνέπειες της μιας ή της άλλης λύσης, μόνον όταν εμείς έχουμε επιλέξει τον θεό ή τον δαίμονα με τον οποίο θα πορευτούμε. Δεν μπορεί να επιλέξει, αντί για μας, η ίδια τις αξίες μας. Κάθε προσπάθεια θεμελίωσης των αξιών πάνω στην επιστήμη, είναι ένας παραλογισμός, μια παιδική αφέλεια.

Φυσικά, η χρήση εκ μέρους του Βέμπερ των θρησκευτικών όρων *θεός* και *δαίμονας* έχει ενδιαφέρον, επειδή ακριβώς σε έναν θεό είτε πιστεύει κανείς, είτε όχι: δεν μπορεί να ζητήσει αποδείξεις για την ύπαρξή του, αλλά και αντίστροφα η απόδειξη της μη ύπαρξης ενός θεού δεν έχει καν νόημα. Ο θεός είναι το εξ ορισμού αναπόδεικτο πρώτο θεμέλιο της πίστης. Το ίδιο συμβαίνει και με τις αξίες του Βέμπερ: κανείς δεν μπορεί να αποδείξει ότι μία αξία είναι σωστή ή λανθασμένη και κανείς δεν μπορεί να αναγκάσει τον άλλο να αποδεχτεί, λογικά, μιαν αξία, που ο τελευταίος δεν συμμερίζεται.

Για τον Βέμπερ, ακόμη και όταν ο άνθρωπος πράττει ορθολογικά, –πράγμα, άλλωστε, που δεν συμβαίνει πάντα, όπως μας φανερώνει η τυπολογία του για τα είδη της ανθρώπινης πράξης: υπάρχει η έλλογη πράξη ως προς έναν σκοπό και η έλλογη πράξη ως προς μια αξία, στις οποίες θα επανέλθουμε στη συνέχεια, αλλά υπάρχει και η πράξη που υπαγορεύει η παράδοση και ακόμη αυτή που εκπορεύεται από μια συναισθηματική παρόρμηση⁷– πράττει ορθολογικά σε σχέση με κάποιον σκοπό ή κάποια αξία, που δεν είναι ορθολογική, είναι μη αποδείξιμη, συνιστά ένα είδος έσχατης επιλογής.

Ο Μακιαβέλι δεν μπορεί να πείσει τον Καντ ότι υπάρχουν περιπτώσεις που πρέπει να πούμε ψέματα σε έναν

δολοφόνο ή να χρησιμοποιήσουμε έναν υποτακτικό ως μέσο για να γλιτώσουμε την πόλη, ούτε ο Καντ μπορεί να πείσει τον Μακιαβέλι ότι δεν πρέπει να βασανίζουμε, ακόμη και όταν πρόκειται να καθεί το κράτος, διότι βλέπουν τα πράγματα ορμώνον από διαφορετικό σημείο εκκίνησης. Το αξίωμα που πρέπει να τηρηθεί, κατά τον γερμανό διανοητή, είναι ότι κάποιος πρέπει να κάνει το σωστό για χάρη του σωστού, ενώ για τον πολίτη της Φλωρεντίας το σωστό είναι η πάση θυσία διατήρηση της πολιτικής κοινότητας. Και αν τους ρωτούσαμε το γιατί, θα μπορούσαν να επιχειρηματολογήσουν μέχρι ενός σημείου, όχι όμως και να μας αποδείξουν πέρα από κάθε αμφιβολία την ορθότητα των ασυμφιλίωτων αξιών τους.

Κατά τη γνώμη μου, λοιπόν, ο Μαξ Βέμπερ, με αυτή τη θέση του, εισάγει στο πεδίο της πολιτικής κάτι, που μπορούμε να παρατηρήσουμε και σε άλλα πεδία, δηλαδή ότι σε όλα τα πεδία της ανθρώπινης γνώσης και σκέψης τα θεμέλια είναι, όπως φανερώνει και η πολύτιμη ετυμολογία της λέξης, *θετά* ή, εν πάση περιπτώσει, μη αποδείξιμα. Στη γεωμετρία ο Ευκλείδης θέτει το αξίωμα, που με συγκαλυπτικό τρόπο ονομάζεται αίτημα, ότι από ένα σημείο περνάει μόνο μία ευθεία, παράλληλη προς μία άλλη, και έτσι χτίζει το οικοδόμημά του. Είναι μάλιστα αξιοσημείωτο ότι όχι μόνο υπάρχει και μη ευκλείδεια γεωμετρία (γεωμετρία Riemann), δηλαδή γεωμετρία που ξεκινά από άλλα αξιώματα, αλλά κυρίως ότι εφαρμόζεται πετυχημένα, αποτελώντας το μαθηματικό υπόβαθρο για τη θεμελίωση της Γενικής Θεωρίας της Σχετικότητας, δεν είναι, δηλαδή, ένα απλό θεωρητικό παιχνίδι ή μια ιδιοτροπία. Στην άλγεβρα, εξάλλου, όχι μόνον υπάρχουν αξιώματα, αλλά επιπλέον, μέσω της θεωρίας της μη πληρότητας του Γκέντελ, έχουμε την απόδειξη ότι υπάρχουν μη αποδείξιμες προτάσεις.

Στη νομική επιστήμη, ο Κέλσεν, παρά τον θετικισμό του, υποστηρίζει ότι το νομικό οικοδόμημα στηρίζεται στον θεμελιώδη κανόνα,⁸ τον Grundnorm, που έχει ως περιεχόμενο την αυθαίρετη, πλην όμως απαραίτητη, επιταγή: «να υπακούετε στο Σύνταγμα» και ουσιαστικά απαντάει στο «γιατί»; με το «γιατί έτσι». Επίσης, για να μείνουμε στον τομέα του δικαίου, κάθε επιτυχημένη επανάσταση, καλή ή κακή, δημιουργεί δίκαιο αφού, όπως πίστευε ο Jellinek,⁹ «might is right»: δεν χρειάζεται να έχει κανείς δίκιο για να φτιάξει δίκαιο. Στα *Ηθικά Νικομάχεια* ο Αριστοτέλης, ο φιλόσοφος που συστηματοποίησε τη λογική, παραδέχεται: «τῶν πρώτων ὄρων καὶ τῶν ἐσχάτων νοῦς ἐστὶ καὶ οὐ λόγος»,¹⁰ δηλαδή τις πρώτες αρχές τις συλλαμβάνουμε με τη σκέψη, επειδή «βλέπουμε» ότι ισχύουν και όχι επειδή μπορούμε να τις αποδείξουμε. Γιατί λοιπόν να είναι διαφορετικά τα πράγματα στην πολιτική;

III.

Έχουμε ως τώρα δει, με τη βοήθεια της βεμπεριανής θέσης για την πολυθεΐα των αξιών, ότι το να διαλέξει κανείς

την ανώτατη αξία που ακολουθεί στη ζωή του συνίσταται σε μια ύστατη, μη αποδείξιμη επιλογή, που δεν είναι ούτε ορθολογική ούτε μη ορθολογική. Ο ορθολογισμός έρχεται σε δεύτερο χρόνο και μας βοηθά να κινηθούμε με λογική συνέπεια προς την επιδίωξη του στόχου μας, δεν καθαγιάζει όμως την αξία που παίρνει ως βάση. Είναι σαφές ότι ορθολογικά μπορεί να κινηθεί και ένας δολοφόνος, διαλέγοντας το πιο καταστροφικό όπλο.

Ο ίδιος ο Βέμπερ είχε φυσικά επίγνωση αυτού του γεγονότος, όταν έθετε το ερώτημα: *ορθολογικότητα ως προς τι*; Στις αναλύσεις του, εξάλλου, για τους τύπους της κοινωνικής πράξης περιλαμβάνει δύο είδη έλλογης δράσης: πρώτον, *την ορθολογική ως προς τον σκοπό πράξη*, κατά την οποία ο πράττων προβαίνει σε ορθολογική στάθμιση μέσων και σκοπών, υπολογίζει τις συνέπειες των διάφορων πιθανών επιλογών του και αποφασίζει με μια, εργαλειακή τρόπον τινά, ορθολογικότητα να επιτύχει έναν επιλεγμένο στόχο, όπως ο στρατηγός που καταστρώνει το σχέδιο της μάχης. Δεύτερον, *την ορθολογική ως προς την αξία πράξη*, κατά την οποία, μολονότι ο πράττων έχει συνειδητά αποφασίσει να δράσει, ωστόσο η απόφασή του καθορίστηκε από την πίστη του σε μια αξία, η οποία έπρεπε, κατά τη γνώμη του, να τιμηθεί χωρίς να υπολογιστούν οι συνέπειες. Ορθολογικά κατά την αξία πράττει, για παράδειγμα, ο καπετάνιος που δεν εγκαταλείπει το βυθιζόμενο πλοίο, παρά μόνο αφού έχει φύγει και ο τελευταίος επιβαίνων, μολονότι είναι πολύ πιθανόν να πνιγεί ο ίδιος. Η πράξη του αυτή, αν εξετασθεί υπό το πρίσμα της εντελώς εργαλειακής ορθολογικότητας, είναι παράλογη, όμως είναι ορθολογική υπό το πρίσμα της αξίας του ναυτικού καθήκοντος του καπετάνιου.

Πρέπει, βέβαια, να σημειώσει κανείς ότι στην πραγματική ζωή οι δύο αυτές κατηγορίες πράξεων συμπλέκονται με πολλούς τρόπους, αφού ακόμη και η καθαρά εργαλειακή ορθολογικότητα μιας ορθολογικής κατά τον σκοπό πράξης μπορεί, σε δεύτερο επίπεδο, να συναρτάται με μία αξία: στο παράδειγμα του στρατηγού, η υπολογισμένη στρατιωτική του τακτική μπορεί να προσανατολίζεται στην αξία του έθνους. Παρόμοια παρατήρηση κάνει και ο ίδιος ο Βέμπερ που σημειώνει εξάλλου ότι: «ο απόλυτος κατά τον σκοπό ορθολογισμός» αποτελεί μια «κατασκευασμένη, οριακή περίπτωση».¹¹

Αυτό, πάντως, που μας ενδιαφέρει από τη σκοπιά που εξετάζουμε εδώ τα πράγματα, είναι ότι η ορθολογικότητα της πράξης δεν καθιστά ορθολογικό και τον σκοπό ή την αξία προς την οποία είναι προσανατολισμένη η πράξη. Χρησιμοποιώντας την παραπάνω ταξινόμηση του Βέμπερ, μπορούμε κάλλιστα να συλλάβουμε περιπτώσεις στις οποίες η ορθολογικότητα τίθεται στην υπηρεσία σκοπών ή αξιών εντελώς «παράλογων» ή, εν πάση περιπτώσει, αυθαίρετων. Υπάρχει, δηλαδή, και για τον Μαξ Βέμπερ μια σχετικότητα του ορθολογισμού.

Στον αντίποδα, όμως, των παραπάνω, στον πολιτικό διάλογο και πολιτισμό της εποχής μας φαίνεται να επικρατεί μια διαρκώς αυξανόμενη εμπιστοσύνη σε έναν ορθολογισμό, που μπορεί να μας δώσει με τη μορφή αλγορίθμου, την κατάλληλη λύση για κάθε περίπτωση και για κάθε πολιτικό πρόβλημα που ανακύπτει.

Το λεξιλόγιο που χρησιμοποιείται σε αυτές τις περιπτώσεις μόνο τυχαίο δεν είναι: πρέπει να εξορθολογίσουμε το κράτος, να προβούμε σε ορθολογική διαχείριση της κρίσης, να αναζητήσουμε τεκνοκράτες που να μπορούν να εφαρμόσουν με ακρίβεια τα απαραίτητα μέτρα, μη λαμβάνοντας υπόψη τον ανθρώπινο παράγοντα, δηλαδή να μην επηρεάζονται από *ανορθολογικά* στοιχεία.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ο καπιταλισμός εμφανίζεται ως το κατεξοχήν ορθολογικό πολιτικο-οικονομικό σύστημα. Το δόγμα: «There Is No Alternative» πρεσβεύει ακριβώς ότι κάθε άλλη προσπάθεια διάρθρωσης της οικονομίας και γενικότερα των θεσμών είναι παράλογη και ανέφικτη, επειδή η λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος είναι βασισμένη σε ορθολογικούς κανόνες. Όλα αυτά, επιπλέον, συνοδεύονται και από μία προσπάθεια να καταπιεί η επιστήμη την πολιτική. Για κάθε πολιτικό ζήτημα μπορεί να δοθεί μια επιστημονικά τεκμηριωμένη λύση, που δεν έχει καμιά σχέση με τις αξίες που πρεσβεύει ο καθένας, ούτε με τους στόχους που θέτει για τη ζωή του και την κοινωνία. Η εμμονή σε μίαν αξία που πηγαίνει κόντρα στο ορθολογικό πνεύμα της εποχής, θεωρείται αγκύλωση στο παρελθόν. Καλός πολιτικός είναι αυτός που περιστοιχίζεται από καλούς συμβούλους, επιστήμονες και τεκνοκράτες, τους οποίους ακούει σε κάθε περίπτωση.

Ο παραλογισμός των παραπάνω είναι, κατά τη γνώμη μου, φανερός σε όποιον σκέφτεται πολιτικά, σε όποιον μπορεί, έστω και στο ελάχιστο, να παρακολουθήσει την πληθώρα των διαφορετικών στόχων, που έθεσαν οι κοινωνίες στην πορεία της ιστορίας, στόχους τους οποίους οι άνθρωποι επιδίωκαν, χρησιμοποιώντας απαραίτητως, σε έναν βαθμό τουλάχιστον, τη λογική. Παρ' όλα αυτά, από τη στιγμή που τέτοιο είναι το πνεύμα της εποχής μας, από τη στιγμή που οι στόχοι της οικονομικής ανάπτυξης για χάρη της ίδιας και η κυριαρχία επί της φύσης δεν επιδιώκονται απλώς ορθολογικά, αλλά επιπρόσθετα παρουσιάζονται ως ορθολογικοί στόχοι, δεν μπορούμε να κλείσουμε τα μάτια, θεωρώντας αυτές τις απόψεις σαν παροδικό φαινόμενο ή σημάδι της αβελτηρίας των κυβερνήσεων. Πρέπει να αρθρώσουμε έναν λόγο, ασκώντας κριτική όχι μόνο για τις καταστροφικές συνέπειες που επιφέρει αυτός ο «ορθολογισμός» για τους ανθρώπους και το περιβάλλον –πράγμα, άλλωστε, που γίνεται συνεχώς και σε αρκετά ικανοποιητικό βαθμό– αλλά και στις βάσεις αυτού του συστήματος, δείχνοντας ότι είναι το ίδιο αυθαίρετες με οποιεσδήποτε άλλες.

Προτού όμως προχωρήσουμε στην ουσία της κριτικής μας, ίσως δεν είναι άσκοπο να προβούμε σε μια εννοιολογική διάκριση, μεταξύ του στοιχείου εκείνου που ο Μαξ Βέμπερ ονομάζει «ορθολογικοποίηση» ή «εξορθολογισμό», και του «ορθολογισμού» ενός πολιτεύματος. Η ορθολογικοποίηση είναι μια διαδικασία που ο Βέμπερ βλέπει να προχωρά λίγο έως πολύ αναπόφευκτα στην πορεία της ιστορίας και που, κατά τη γνώμη του, τείνει στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες να καταλάβει όλες τις σφαίρες της ζωής. Αυτή συνίσταται στην εφαρμογή του μαθηματικού λογισμού στην παραγωγική διαδικασία και τη διοίκηση, στην όλο και πιο έλλογη και γραφειοκρατική οργάνωση των κοινωνιών, καθώς προχωρά η διαδικασία της απομάγευσης του κόσμου.

Το γεγονός όμως ότι η παραγωγή και η διοίκηση οργανώνονται ολοένα και πιο έλλογα, δεν σημαίνει ότι τα ίδια τα καθεστώτα και οι στόχοι τους καθίστανται ορθολογικά: σημαίνει απλώς ότι έχουν πιο ορθολογικά μέσα για να πετύχουν τους μη ορθολογικούς στόχους τους. Υπό αυτήν την έννοια, νομίζω ότι είχε δίκιο ο Φουκώ όταν, αναφερόμενος στον Μαξ Βέμπερ, χαρακτήριζε την κατάσταση του καπιταλισμού «άλογη ορθολογικότητα».¹² Εξάλλου, και ο ίδιος ο Βέμπερ θεωρούσε την υποκατάσταση του πολιτικού από τη γραφειοκρατία κίνδυνο και ίσως ακριβώς σε αυτό οφείλεται μια κάποια μελαγχολία που χαρακτηρίζει καμιά φορά τους σχετικούς στοχασμούς του: από τη μια δεν θέλει την κυριαρχία της γραφειοκρατίας πάνω σε ολόκληρη την κοινωνία και την πολιτική, από την άλλη όμως τη θεωρεί, τρόπον τινά, αναπόφευκτη.¹³

Πρέπει, λοιπόν, χωρίς άλλη καθυστέρηση, να απευθύνουμε στους ζηλωτές του καπιταλισμού την ερώτηση: *οι λύσεις σας είναι ορθολογικές ως προς τι;* Το κράτος θα εξορθολογιστεί ως προς τι; επειδή, το να είναι κάτι ορθολογικό, από μόνο του δεν σημαίνει κάτι καλό ή κακό. Ένας μισάνθρωπος που, ακολουθώντας τέλεια τους κανόνες της λογικής, φτιάχνει μια πρωτοποριακή βόμβα για να καταστρέψει τον πλανήτη, φέρεται απολύτως ορθολογικά ως προς τον σκοπό του και γι' αυτόν τον λόγο ακριβώς είναι και πιο επικίνδυνος.

Το ίδιο ακριβώς μπορούμε να πούμε και για την «ορθολογική» διαχείριση της κρίσης, στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος, για την «ορθολογική» επίλυση των πολιτικών ζητημάτων και κ.ο.κ. Πράγματι, παίρνοντας ως βάση της σκέψης μας την ελευθερία της αγοράς και λ.χ. την απεριόριστη ανάπτυξη της οικονομίας, μπορούμε, χωρίς κανένα λογικό σφάλμα, να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι πρέπει να πεθάνουν τόσοι άνθρωποι, να πεινάσουν τόσοι, να καταστραφούν τόσα δάση, να εξαφανιστούν τόσα είδη. Δυστυχώς, αντίθετα με ό,τι πίστευε ο Καντ, δεν ενυπάρχουν μέσα στην ίδια τη λογική όρια που να μπορούν να υπαγορεύσουν ηθικούς κανόνες.

Επομένως, το ότι το συμπέρασμα είναι ορθολογικό, σημαίνει άραγε ότι είναι και επιθυμητό; Δεν πρέπει, εξάλλου, να ξεχνάμε ότι ο χαρακτηρισμός ορθολογικός έχει να κάνει με τη διαδικασία παραγωγής των συμπερασμάτων, και όχι με την ηθική ποιότητα των αποφάσεων.

Τι είναι λοιπόν ο ορθολογισμός; Κατά τη γνώμη μου, είναι ο προσπορισμός συμπερασμάτων και λύσεων, με βάση κάποιους κανόνες της λογικής και κάποιες μεθόδους (παραγωγική, επαγωγική, εις άτοπον απαγωγή κ.λπ.) που εξασφαλίζουν την έλλειψη αντιφάσεων και λογικών σφαλμάτων· ένας προσπορισμός, όμως, που κατά βάθος βασίζεται πάντα σε μη περαιτέρω αναγώγιμα, σε μη αποδείξιμα αξιώματα.

Ας αναδιατυπώσουμε, λοιπόν, το ερώτημά μας, για να του προσδώσουμε μια μορφή, τέτοια που από μόνο του να συμπυκνώνει την ουσία της κριτικής μας. Πρέπει, δηλαδή, να θέσουμε στους πολιτικούς, τους επιστήμονες, τους δημοσιογράφους και τους οικονομολόγους, σε όλους αυτούς που κόπτονται για την ορθολογική διαχείριση των πολιτικών ζητημάτων (και που, σε τελική ανάλυση, ενδέχεται πράγματι να πιστεύουν στην αξία της) το εξής ερώτημα: κάθε ορθολογισμός έχει στη βάση του μιαν αναπόδεδκτη αρχή, ένα αξίωμα. Ποιο είναι το δικό σας;

IV.

Όμως, δεν πρέπει να σταματήσουμε έχοντας θέσει απλώς το ερώτημα, αλλά θα προσπαθήσουμε να δώσουμε, στο πλαίσιο αυτού του κειμένου, και μια απάντηση, όσο το δυνατόν πιο ικανοποιητική.

Βασική θέση είναι ότι τα αναπόδεδικτα θεμέλια του ορθολογισμού της σημερινής κοινωνίας, καθώς και κάθε κοινωνίας, ορίζονται από το φαντασιακό της, δηλαδή από το συλλογικό αυτό κοινωνικό δημιούργημα, το σύνολο παραστάσεων, σημασιών, πεποιθήσεων και στόχων, που δίνει κάθε φορά στον κόσμο και τη ζωή το νόημά τους, τη σημασία τους, την αξία και την απαξία τους. Ο Κορνήλιος Καστοριάδης στο έργο του *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας* αναφέρει: «Αυτό που προσφέρεται σαν ορθολογικότητα της σύγχρονης κοινωνίας, είναι απλώς η μορφή, οι εξωτερικά αναγκαίες διασυνδέσεις, η διηνηκής κυριαρχία του συλλογισμού. Αλλά σε αυτούς τους συλλογισμούς της σύγχρονης ζωής, οι προκειμένες δανείζονται το περιεχόμενό τους από το φαντασιακό».¹⁴

Τα θεμέλια μιας σκέψης, που σήμερα θεωρείται ορθολογική, είναι οι μη περαιτέρω αναγώγιμες αξίες του καπιταλισμού, οι κεντρικές φαντασιακές σημασίες του, όπως, για παράδειγμα, η διηνηκής ανάπτυξη της οικονομίας και η επέκταση της κυριαρχίας του ανθρώπου πάνω στη φύση και στον άνθρωπο. Αν τολμήσουμε να ρωτήσουμε: «γιατί να αυξηθεί η κυριαρχία πάνω στη φύση;», «γιατί να αναπτυχθεί περαιτέρω η οικονομία;», οι απαντήσεις που θα πάρουμε δεν είναι φυσικά ορθολογικές.

Έχουμε φτάσει στο τέρμα. Στην πραγματικότητα, οι απαντήσεις που θα πάρουμε είναι αναγκασμένες να είναι κυκλικές, αυτοαναφορικές και σε αυτό δεν φταίει καθόλου ο καπιταλισμός. Κάθε σύστημα μπορεί να δικαιολογηθεί μόνο μέσα από τις ίδιες τις αρχές του.¹⁵

Ίσως, όμως, είναι χρήσιμο εδώ να γίνει μια λεπτή διάκριση, για να μη φανεί ότι υποστηρίζω δύο διαφορετικές θέσεις, ότι, δηλαδή, από τη μια στη βάση του ορθολογισμού της σημερινής κοινωνίας βρίσκονται κάποιες αξίες που τις επιλέγουν οι άνθρωποι, και από την άλλη, ότι θεμέλιο αυτού του ορθολογισμού είναι το φαντασιακό.

Αυτές οι θέσεις είναι συμβατές, επειδή στο φαντασιακό, στη φαντασιακή παράσταση των ανθρώπων μιας κοινωνίας για τη ζωή και τον κόσμο, συμπεριλαμβάνονται και αξίες, στόχοι, ιδανικά, ιδέες προς τα οποία οι άνθρωποι στρέφονται. Πράγματι, θεωρώ, συμφωνώντας με τη θέση του Βέμπερ, ότι οι άνθρωποι επιλέγουν τις αξίες τους και δεν τους επιβάλλονται αυτές εντελώς εξαναγκαστικά. *Επιλέγουν όμως τις αξίες τους από μια προκαθορισμένη γκάμα, η οποία ορίζεται από το φαντασιακό.* Ακόμη περισσότερο, *το φαντασιακό ορίζει κάποιες αξίες ως κυρίαρχες*, στρέφοντας, μέσω της επιρροής του στους θεσμούς, τους ανθρώπους προς την επιδίωξη των αντίστοιχων σκοπών. Οι πρωτοχριστιανικές κοινωνίες έτειναν το ενδιαφέρον τους προς την εσχατολογική σωτηρία, οι καπιταλιστικές τείνουν προς την ανάπτυξη της οικονομίας, με ό,τι αυτό συνεπάγεται. Επί τη ευκαιρία, ας σημειωθεί πως η ύπαρξη ανθρώπων που δεν υιοθετούν τις αξίες αυτές, δεν αναιρεί την άποψη που υποστηρίζεται εδώ: οι κύριες αξίες που ορίζει το φαντασιακό δεν επιβάλλονται ούτε εντελώς ούτε ομοίμορφα σε όλα τα μέλη της κοινωνίας. Η κοινωνική κατασκευή του ανθρώπου, η θέσμιση του ατόμου, ο εκκοινωνισμός της ψυχής του, ποτέ δεν επιτυγχάνεται πλήρως, ποτέ μια κοινωνία δεν φτάνει στον βαθμό που έφτασε το κόμμα στην οργουελιανή δυστοπία, να κάνει όλους τους ανθρώπους να την αγαπήσουν και να αποδεχτούν πλήρως τις κυρίαρχες αξίες. Πάντα υπάρχουν εντάσεις, διαφορές και αντιστάσεις. Όμως, πρέπει να προσέξουμε ότι ακόμη και αυτές οι αντιστάσεις ορίζονται, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, από το κυρίαρχο φαντασιακό, δεν μπορούν να το ακυρώσουν και να φτιάξουν μια *tabula rasa*.

Χαρακτηριστικό είναι εν προκειμένω το γεγονός ότι ο μαρξισμός, η θεωρία που θέλησε να ορθωθεί ως το αντίπαλο δέος του καπιταλισμού, τοποθέτησε στο κέντρο του ακριβώς τις κύριες φαντασιακές σημασίες του τελευταίου, δηλαδή την ανάπτυξη της οικονομίας και την επέκταση της κυριαρχίας πάνω στη φύση, υποστήριξε, δηλαδή, ότι για να αλλάξουμε ζωή, πρέπει βασικά να αλλάξουμε την οικονομία.

Κλείνοντας αυτή την αναγκαία παρένθεση, σημειώσουμε πως το γεγονός ότι η σύγχρονη κοινωνία παρου-

σιάζεται ως ορθολογική, δεν σημαίνει ότι είναι χτισμένη πάνω σε ορθολογικά θεμέλια. Η απομάγευση του κόσμου δεν μπορεί ποτέ να προχωρήσει σε τέτοιο βαθμό ώστε να συμπεριλάβει και τα θεμέλια μιας κοινωνίας, επειδή αυτά τα θεμέλια συνίστανται στο νόημα που δίνουν οι άνθρωποι στη ζωή τους και το οποίο είναι πάντα αυθαίρετο. Ο σύγχρονος κόσμος στηρίζεται στο φανταστικό όσο και ο παλαιότερος.

Για να το διαπιστώσουμε αυτό, δεν χρειάζεται καν να δούμε ότι τα Χριστούγεννα, και σήμερα ακόμη, δεν είναι μια απλή ημερομηνία, δεν είναι απλώς η εικοστή πέμπτη μέρα του δωδέκατου μήνα, αλλά μια μέρα φορτωμένη με σημασίες, αξίες και νοήματα. Μπορούμε να σταθούμε ακόμη και σε γεγονότα της καθημερινής ζωής: είναι αλήθεια, πως δεν θα μπορούσαμε να καταλάβουμε τη συμπεριφορά των αρχαίων Ελλήνων που θυσίαζαν άλογα στον Ποσειδώνα, οδηγώντας τα βαθιά στη θάλασσα και πνίγοντάς τα, αν δεν γνωρίζαμε κάποια πράγματα για το φανταστικό τους, για το νόημα με το οποίο έντυναν τη θάλασσα, τις αξίες που τιμούσαν τιμώντας τον Ποσειδώνα· εξίσου, όμως, ένας εξωτερικός παρατηρητής δεν θα μπορούσε να καταλάβει τους σημερινούς ανθρώπους, που ξυπνούν νωρίς για να πάνε σε μια δουλειά που δεν αγαπούν, τηρούν ασήμαντους τύπους και κανονισμούς, πληρώνουν απίστευτα πολλά χρήματα για να αποκτήσουν ένα επώνυμο ρούχο ενώ δίπλα υπάρχει ένα ολόιδιο στη μισή τιμή, συγκινούνται μπροστά σε σημαίες και σύμβολα, ενώ παράλληλα είναι εντελώς ορθολογικοί στη διαδικασία εκπλήρωσης αυτών των «παράλογων» καθηκόντων.

Αν θέλαμε να είμαστε ακόμη πιο ακριβείς, θα έπρεπε να παρατηρήσουμε ότι και η παρουσίαση της σημερινής κοινωνίας ως ορθολογικής ανήκει στο φανταστικό. Ο σημερινός κόσμος παρουσιάζεται ως ορθολογικός, όπως σε άλλες εποχές ο κόσμος είχε παρασταθεί ως κτίσμα του θεού. Το φανταστικό ανθίζει πάνω στο κενό νοήματος της ύπαρξης και επιπωματίζει αυτό το κενό. Το γεγονός ότι στον σύγχρονο κόσμο αυτό το κενό αναδύεται πιο εύκολα και πιο συχνά, δεν σημαίνει ότι οι κοινωνίες διάγουν έναν πλήρως συνειδητό βίο. Μπορεί να απομαγεύτηκε ο κεραυνός, μαγεύτηκαν όμως, στη θέση του, η επιστήμη (ο ίδιος ο Βέμπερ χαρακτηρίζει τους επιστήμονες που αναζητούν το νόημα της ζωής στην επιστήμη «μεγάλα παιδιά»)¹⁶ και ο ίδιος ο Ορθός Λόγος. Ακόμη και σήμερα, πόσο διαδεδομένος είναι άραγε ο *Kulturmensch* του Βέμπερ, που εντελώς συνειδητά αποδίδει ένα νόημα στον κόσμο, ξέροντας ότι αυτός δεν έχει κανένα νόημα;

Παρατηρήσαμε, λοιπόν, ότι ο ορθολογισμός δεν αγιάζει τον σκοπό. Η εξ ορισμού εργαλειώδης χρήση της ορθολογικότητας στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης, με σκοπό την ανακάλυψη νέων τεχνικών θανάτωσης, αποτελεί από μόνη της επαρκή αιτία για να παραιτηθούμε από την ιδέα ότι ο ορθός λόγος μπορεί να μας φανε-

ρώσει από μόνος του ποιο είναι το σωστό και το λάθος, ποιο το καλό και το κακό. Είδαμε, εξάλλου, ότι η ορθολογικότητα είναι, τρόπον τινά, ένα όχημα κενό περιεχομένου, μια διαδικασία που θα αναδείξει λογικά συμπεράσματα, ξεκινώντας από αυτό που θα βρει ως δεδομένο. Το αν θα εκκινήσει από το χρυσάφι ή την κοπριά δεν παίζει ρόλο. Ορθολογιστής μπορεί να είναι εξίσου ο άγιος και ο κλέφτης.

Όταν, λοιπόν, οι σημερινές κυβερνήσεις κάνουν λόγο για ορθολογική διαχείριση της κρίσης, σημαίνει ορθολογική ως προς το καπιταλιστικό φανταστικό, ως προς τις καπιταλιστικές αξίες. Όταν οι κυβερνήσεις υπόσχονται ότι θα δώσουν ορθολογικές λύσεις στα πολιτικά προβλήματα, εννοούν ότι θα αποφασίσουν, θέτοντας ως βάση του συλλογισμού τους την ελεύθερη αγορά. Το γεγονός ότι αποτυγχάνουν, μερικές φορές, ακόμη και σε αυτό και ότι τους ασκείται και εσωτερική κριτική από νεοφιλελεύθερους οικονομολόγους, είναι μια άλλη ιστορία, που δεν θα μας απασχολήσει εδώ.

Στην αρχή αυτού του κειμένου αναφέραμε από ποια μεταφορά προήλθε ο όρος «πολυθεΐα» ή «πολυθεϊσμός των αξιών». Ο Βέμπερ προχωρούσε όμως και πιο πέρα και, με μια ιδέα απaráμιλλης ομορφιάς, συνέχισε την αναλογία σημειώνοντας ότι οι θεοί και τώρα, όπως και τότε, ελέγχονται από τη μοίρα. Πράγματι, μπορούμε να πούμε ότι, όπως ο Δίας δεσμευόταν από τη Μοίρα και δεν μπορούσε, αν και θεός, να την αλλάξει, έτσι και οι αξίες που θα τύχει να υπάρχουν όταν θα γεννηθούμε και στο μέρος που θα γεννηθούμε δεν είναι ποτέ εντελώς δικές μας, αλλά μας τυχαίνουν. Το φανταστικό δεν το δημιουργεί κανείς μόνος του ούτε το επιλέγει, αλλά μάλλον τον περιμένει στον τόπο της γέννησής του. Δεν μπορούσε κανείς να επιλέξει να είναι αριστερός στο Βυζάντιο, ούτε χριστιανός στην αρχαία Σπάρτη.

Αυτές δεν είναι κατ' ανάγκη απαισιόδοξες σκέψεις, απλώς διαλύουν τις φαντασιώσεις περί πλήρους ελευθερίας, μιας ελευθερίας δηλαδή που νοείται ως κεραυνός εν αιθρία. Ωστόσο, ο άνθρωπος έχει την ελευθερία να διαμορφώσει τις προσωπικές του αξίες, έστω και μέσα από ένα ήδη διαμορφωμένο φάσμα. Έχει επίσης τη δυνατότητα να προσπαθήσει να αλλάξει τον κόσμο, πράγμα που εν πολλοίς σημαίνει να αλλάξει το φανταστικό της κοινωνίας.

V.

Υπάρχουν λοιπόν διάφορες αντιπαρατιθέμενες αξίες, που μπορεί να επιλέξει κανείς, χωρίς να μπορεί να τις αποδείξει, υπάρχουν διάφορα φανταστικά, που έχουν κατά καιρούς προσδώσει νόημα στη ζωή των ανθρώπων. Αφού όμως οι αξίες δεν είναι αποδείξιμες, και κατά συνέπεια δεν είναι αποδείξιμες ούτε οι πολιτικές αποφάσεις που στηρίζονται πάνω τους, πώς μπορούμε να αποφύγουμε τον πλήρη σχετικισμό που καταλήγει συντηρητικός ή και

μηδενιστικός, διατεινόμενος περίπου ότι, από τη στιγμή που δεν μπορούμε να βασίσουμε τις πολιτικές επιλογές μας σε ένα *fundamentum inconcussum*, τα πάντα είναι το ίδιο και ότι καμιά εναλλακτική πρόταση/λύση δεν είναι προτιμότερη από μίαν άλλη; Πώς γίνεται να μην καθηλωθούμε σε μια παραιτημένη απραξία; Πώς είναι δυνατόν να φιλοσοφήσουμε σχετικά με την πολιτική, όταν τα θεμέλιά μας είναι σαθρά;

Γενικά, ωστόσο, μπορούμε να πούμε ότι υπάρχουν δύο τρόποι αντιμετώπισης του ζητήματος. Ο ένας είναι αυτός που επέλεξαν φιλόσοφοι, όπως ο Πλάτωνας ή ο Μαρξ: βασιζόμενοι σε απόλυτες αλήθειες, σε στέρεες βάσεις, ουσιαστικά συγκάλυψαν το πρόβλημα, δεν το έθεσαν καν. Για τον πρώτο, η επιλογή εκπορεύεται από τη θέαση της Ιδέας του Αγαθού, για τον δεύτερο από την αναγνώριση του αδήριτου νόμου της Ιστορίας. Η αξία βρίσκεται έτοιμη και τους περιμένει, χρειάζεται απλώς να την ακολουθήσουν. Μπορούν, έτσι, να μιλούν με αξιώσεις αντικειμενικότητας, επειδή η αξία τους βρίσκεται έξω και πέρα από αυτούς. Στην πραγματικότητα, αυτή η αξίωση για αντικειμενικότητα που αντλεί τη νομιμοποίηση από κάτι πέρα από μας, ανάγει τις ρίζες της σε εποχές πριν από τον Πλάτωνα και συγκεκριμένα στον Ηράκλειτο, που πρώτος προέτρεψε τους ακροατές του να πεισθούν, ακούγοντας όχι τον ίδιο ως πρόσωπο, αλλά τον Λόγο.¹⁷

Ο άλλος τρόπος είναι να προσπαθήσει κανείς, τρόπον τινά ακροβατώντας, να σμιλεύσει αξίες που, αν και αναπόδεικτες, και μάλιστα έχοντας την επίγνωση ότι είναι αναπόδεικτες, μπορούν να γίνουν αποδεκτές και, κυρίως, μπορούν να είναι επιθυμητές από τους ανθρώπους. Πράγματι, υπό μία έννοια, αν δεν υπάρχει ισχυρό και ακλόνητο θεμέλιο, όλα είναι σχετικά· αν δεν υπάρχει θεός, όλα επιτρέπονται, όπως θέτει ο Ιβάν Καραμάζοφ στον αδερφό του το πρόβλημα που τον κατατρώει.¹⁸ Αν δεν υπάρχει αιώνια τιμωρία, γιατί να μην αδικήσει κανείς; Από μίαν άλλη σκοπιά, όμως, ο ηθικός αγώνας του ανθρώπου, το τρομακτικό μεγαλείο της ελευθερίας του, είναι ακριβώς να μη διολισθήσει στον μηδενισμό, να αυτοπεριοριστεί, να επιλέξει κάτι όχι από φόβο, αλλά επειδή το θέλει.

Αυτή η εγγενής έλλειψη μόνιμου και αποδειξιμού θεμελίου είναι άλλωστε και ο λόγος που μπορούμε –και μάλιστα υποχρεούμαστε– να μιλάμε για την πολιτική και τις αξίες της. Ο Καντ στην τρίτη *Κριτική* του επισημαίνει πως το γεγονός ότι οι αισθητικές κρίσεις δεν είναι αποδείξιμες, δεν σημαίνει ότι δεν μπορούμε να επιχειρηματολογήσουμε λογικά σχετικά με αυτές ή ότι δεν χρειάζεται να μας πείσουν.¹⁹ Το ίδιο μπορούμε να ισχυριστούμε και για τις πολιτικές μας κρίσεις. Ακόμη περισσότερο, ακριβώς επειδή δεν είναι αποδείξιμες, γι' αυτό οφείλουν να πείσουν, δείχνοντας, όσο γίνεται, ότι δεν έχουν κενά και δεν περιέχουν εσωτερικές αντιφάσεις.

Βρισκόμαστε, επομένως, στην παράδοξη θέση να γνω-

ρίζουμε ότι ακόμη και η κοινωνία που επιθυμούμε είναι εξίσου «αυθαίρετη» με τη σημερινή. Δεν αποδεικνύεται ότι αυτό ή το άλλο πολίτευμα είναι καλύτερο. Το τι θα επιδιώξουμε, το γιατί θα αγωνιστούμε –όπως και το αν θα αγωνιστούμε– συνιστά ένα είδος τελικής επιλογής. Δεν μπορούμε από το είναι να περάσουμε στο δέον, δεν μπορούμε από το « $2+2=4$ » να αντλήσουμε κανονιστικές αρχές, να καταλάβουμε πώς πρέπει να ζήσουμε τη ζωή μας.

Η διατύπωση τέτοιων αρχών προϋποθέτει πάντα κάποια επιλογή και συνοδεύεται από την ανάληψη κάποιας ευθύνης. Ακόμη και πράγματα που σήμερα αποδέχεται η πλειονότητα των ανθρώπων ενέχουν έναν βαθμό αυθαιρεσίας, υπάρχουν επειδή οι άνθρωποι τα επέλεξαν και πάλεψαν γι' αυτά και όχι επειδή τα υπαγορεύει το θείο δίκαιο, το φυσικό δίκαιο, ο ιστορικός υλισμός κ.ο.κ. Όπως, ακριβώς, το έθετε στη Διακήρυξη της Αμερικανικής Ανεξαρτησίας ο Τζέφερσον, ενδεχομένως κάπως ασυνείδητα: «θεωρούμε αυτές τις αξίες *αυταπόδεικτες*...».

Νομίζω, λοιπόν, πως ο άνθρωπος που έχει επίγνωση των παραπάνω, επιλέγει τις αξίες του σκεπτόμενος τι επιθυμεί για τον εαυτό του και τον υπόλοιπο κόσμο. Σκύβει μέσα του για να δει πώς φαντάζεται τον εαυτό του και τους άλλους ανθρώπους μέσα σε μια –κατά τη γνώμη του– δίκαιη κοινωνία και μετά γενικεύει αυτήν την προβολή, ανυψώνοντάς την σε αξία. Επιλέγει αυτήν την αξία και επιδιώκει την εφαρμογή της, επειδή πιστεύει ότι με αυτόν τον τρόπο η κοινωνία –και μαζί με αυτήν και ο ίδιος– θα διάγει καλύτερο βίο. Υπό αυτήν την έννοια, κατά την επιλογή μιας αξίας δεν μπορούμε να πάμε πολύ μακρύτερα απόσο πήγε ο Καντ με το αίτημά του για καθολίκευση, με τη διαφορά, βέβαια, ότι μέσα στην έννοια της επιλογής συνηπολογίζουμε και την επιθυμία μας και δεν παραμένουμε δέσμιοι του Λόγου· αντιθέτως, ξέρουμε ότι ο Λόγος, από ένα σημείο και μετά, δεν μπορεί να μας βοηθήσει.

Συμπερασματικά, για να δώσω ένα παράδειγμα, κάποιος μπορεί να επιλέξει την αξία της κοινωνικής αυτονομίας, επειδή θέλει να είναι ένας αυτόνομος άνθρωπος, να παίρνει ο ίδιος τις σημαντικές αποφάσεις για τη ζωή του και να συμμετέχει ενεργά στις σημαντικές πολιτικές διαδικασίες που τον αφορούν. Αν θέλει να είναι συνεπής και να μην καταντήσει δικτάτορας, θα φτάσει, γενικεύοντας, να επιθυμεί τα ίδια πράγματα και για τους συνανθρώπους του. Μπορεί, επίσης, να εμπλουτίσει επιπλέον την εικόνα, αξιώνοντας από την κοινωνία στην οποία ζει, να θέτει ως στόχους την πνευματική καλλιέργεια, την κοινωνική αλληλεγγύη, την αγάπη για τη μουσική ή την ποίηση. Πρέπει όμως, ταυτόχρονα, να έχει πλήρη συνείδηση ότι αυτές οι αρχές συνιστούν ένα είδος μη περαιτέρω αναγώγιμης τελικής επιλογής, και ότι μπορεί να επιχειρηματολογήσει λογικά, σχετικά με το ότι αυτές είναι πραγματοποιήσιμες και επιθυμητές, μόνο μέχρι ενός βαθμού. Σε τελική ανάλυση, αυτές είναι οι αξίες του, που ο ίδιος επέλεξε. Μόνο

που μπορεί να ελπίζει ότι θα φανούν και στους άλλους ανθρώπους θεοί και όχι δαίμονες.

VI.

Κεντρικό θέμα αυτού του κειμένου υπήρξε η θέση του Μαξ Βέμπερ ότι, κατά βάθος ο άνθρωπος –παρά τη φήμη του ως ορθολογικού όντος–, προσδιορίζεται από την προσήλωσή του σε κάποιες αξίες, που δεν είναι ούτε ορθολογικές ούτε αποδειξιμες, αλλά προκύπτουν μέσω μιας επιλογής που μας επιβάλλεται, ως ένα βαθμό, μοιραία. Υπάρχουν πολλές τέτοιες επιλογές, πολλές τέτοιες αξίες και βρίσκονται μεταξύ τους σε διαρκή πόλεμο. Η γοητεία των «καταραμένων ποιητών» είναι ότι επιλέγουν την ομορφιά που πάει κόντρα στην αρετή, η γοητεία του στυλίου είναι ότι επιλέγει την αρετή που πάει κόντρα στην τρυφή. Στην εποχή του απομαγεμένου κόσμου και της γραφειοκρατικοποίησης, γνωρίζουμε ότι δεν μπορεί πλέον κανείς να υπακούει, ταυτόχρονα, στις επιταγές όλων των αξιών. Όπως πολύ όμορφα παρατηρεί ο Μπερλίν: «κανείς δεν μπορεί να τα έχει όλα, όχι μόνο στην πράξη, αλλά ούτε και στη θεωρία».²⁰ Αν επιλέξεις να τιμήσεις κάτι, θα θυσιάσεις κάτι άλλο.

Παίρνοντας, λοιπόν, αφορμή από αυτήν τη θέση, υποστήριξα ότι οι ανθρώπινες συμπεριφορές και οι πολιτικές αποφάσεις είναι κατά βάθος αναπόδεικτες, επειδή βασίζονται ακριβώς σε ένα θετό θεμέλιο, σε μια αξία που απλώς επιλέχθηκε· υποστήριξα, επίσης, ότι ο ορθολογισμός είναι ένα εργαλείο που έρχεται να λειτουργήσει, αφού έχει γίνει αυτή η θεμελιακή επιλογή. Ως προς αυτό δεν νομίζω ότι υπήρξα ιδιαίτερα πρωτότυπος, ούτε όμως ότι απομακρύνθηκα από το πνεύμα του Βέμπερ, καθώς στο έργο του βρίσκουμε ήδη τη διάκριση: «έλλογη πράξη ως προς μια αξία-έλλογη πράξη ως προς ένα σκοπό», που υποδηλώνει ότι οι άνθρωποι μπορούν να πράξουν ορθολογικά, εκκινώντας από διαφορετικά σημεία και επιδιώκοντας διαφορετικά αποτελέσματα.

Στη συνέχεια, προσπάθησα να εξετάσω τη σημερινή πολιτική κατάσταση μέσα από το πρίσμα των παραπάνω παραδοχών. Σήμερα, η πολιτική συζήτηση κυριαρχείται από την επιθυμία να βρεθούν «ορθολογικές λύσεις» στα προβλήματα του κόσμου και να συγκροτηθούν τεχνοκρατικές κυβερνήσεις που θα τις εφαρμόσουν χειρουργικά, χωρίς συναισθητική φόρτιση. Ο ορθολογισμός, δηλαδή, παρουσιάζεται ως πανάκεια, ως ένας δεδομένος αλγόριθμος, στον οποίο δίνουμε δεδομένα και μας παρουσιάζει έτοιμες λύσεις, οι οποίες είναι σωστές παντού και πάντα. Συγκαλύπτεται, δηλαδή, το γεγονός ότι ο ορθολογισμός είναι πάντα ορθολογισμός ως προς κάτι, ότι είναι μια μορφή συναγωγής συμπερασμάτων που εκκινεί από ένα αναπόδεικτο αξίωμα.

Στο σημείο αυτό ίσως θα πρέπει να τονιστεί κάτι που δεν αναφέρθηκε επειδή δεν ανήκε στους σκοπούς

του παρόντος άρθρου: σε καμιά περίπτωση δεν θέλω να υποστηρίξω ότι η πολιτική ζωή εξαντλείται σε ορθολογικούς συλλογισμούς, που απλώς διαφέρουν ως προς το θεμέλιό τους. Αντιθέτως, όπως πειστικά έχει δείξει η Χάνα Άρεντ,²¹ στο πεδίο της πολιτικής ταιριάζει μάλλον η αναστοχαστική κρίση, η προσπάθειά μας να εξετάσουμε το συγκεκριμένο για να πάρουμε μια καλή απόφαση. Οι πολιτικές αποφάσεις δεν αποδεικνύονται, όπως τα μαθηματικά θεωρήματα και, ακριβολογώντας, μπορούμε εκ των υστέρων να κρίνουμε μια πολιτική απόφαση ως καλή ή κακή, επιτυχή ή ανεπιτυχή, αλλά όχι ως σωστή ή λάθος. Επομένως, αυτό που προσπάθησα να υπογραμμίσω είναι ότι, ακόμη και στις περιπτώσεις που χρησιμοποιείται ο ορθολογισμός, όπως λ.χ. όταν μια κυβέρνηση με πολύ συγκεκριμένο στόχο καλεί τους τεχνοκράτες να συντάξουν ένα πρόγραμμα, βασίζεται σε ένα λίγο-πολύ αυθαίρετο αξίωμα, σε μια αξία, αν θέλουμε να χρησιμοποιήσουμε τη γλώσσα του Βέμπερ.

Αυτό το αξίωμα, στην περίπτωση του καπιταλισμού, το εντόπισα ανάμεσα στις κεντρικές αξίες του καπιταλιστικού φαντασιακού, που είναι, κυρίως, η διηνεκής ανάπτυξη, η θέαση της οικονομίας ως αυτοσκοπού και όχι ως μέσου για τη βελτίωση της ζωής των ανθρώπων και η κυριαρχία πάνω στη φύση και τους ανθρώπους. Αυτές είναι οι αξίες, τις οποίες θέτουν οι κυβερνήσεις και τα άλλα κέντρα εξουσίας στη βάση του ορθολογισμού τους. Η πολιτική της λιτότητας, για παράδειγμα, μπορεί να είναι ορθολογική για τον καπιταλισμό (αν και τον τελευταίο καιρό τής ασκείται και εσωτερική κριτική) αλλά όχι και για μια κοινωνία άλλου τύπου. Η διαρκώς επεκτεινόμενη αποψίλωση των δασών είναι, μέχρι ενός σημείου, ορθολογική με βάση την αξία της οικονομικής ανάπτυξης, αλλά εντελώς παράλογη, με βάση την αξία της οικολογίας.

Τέλος, θέλοντας να αποφύγω το κρυφτό με τις λογικές απόρροιας των θέσεων που υποστήριξα, παραδέχτηκα ότι όχι μόνο η καπιταλιστική, αλλά και κάθε κοινωνία, ακόμη και η πιο επιθυμητή, ακόμη και η πιο ελεύθερη, στηρίζεται πάνω σε τέτοιες αυθαίρετες αξίες, πράγμα που μπορεί, εκ πρώτης όψεως, να οδηγήσει σε έναν πλήρη σχετικισμό. Υποστήριξα, λοιπόν, ότι από αυτόν τον νικηλιστικό σχετικισμό βγαίνουμε αναλογιζόμενοι τι επιθυμούμε για τον εαυτό μας ως μέλη μιας κοινωνίας και, στη συνέχεια, προβάλλοντας αυτήν την επιθυμία ως γενικό κανόνα. Έτσι επιλέγουμε, κατά τη γνώμη μου, τη βασική μας αξία, την οποία, στη συνέχεια, τροποποιούμε και εκλεπτύνουμε με βάση τη σκέψη, την παρατήρηση της πραγματικότητας και τα όρια που μας επιβάλλει η υπάρχουσα κοινωνική κατάσταση. Βέβαια, γνωρίζω καλά ότι όλα τα παραπάνω δεν εξαντλούν το ζήτημα και τα υπογράφω ως πρόσωπο που ορίζεται, σε ένα βαθμό, από τις ιδιαιτερότητες, τις ιδιοτροπίες, τις επιλογές, το κοινωνικό περιβάλλον και την προσωπική του ιστορία και όχι ως εκ-

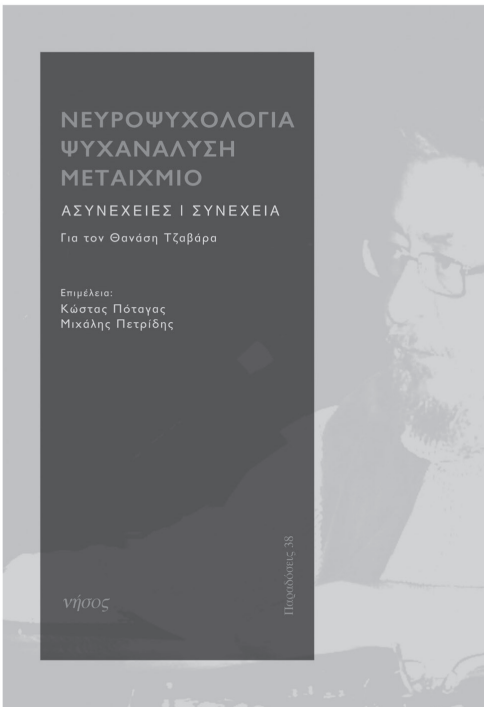
πρόσωπος του Λόγου ή των συμφερόντων κάποιας ιδιαίτερης τάξης. Έχω όμως την ελπίδα ότι, από ένα σημείο και μετά, μίλησα, και εγώ, λογικά.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Max Weber, *Political Writings: Cambridge Texts in the History of Political Thought*, επιμ. Peter Lassman, λτω. Ronald Speirs, Κέμπριτζ 1994, σ. 1-22.
2. Max Weber, *Η επιστήμη ως επάγγελμα. Κριτική της θεωρίας του Stammer*: η γέννηση του σύγχρονου καπιταλισμού, μτφρ. Μιχ. Γ. Κυπραίος, Παπαζήσης, Αθήνα κ.κ., σ. 118-120.
3. Κατρίν Κολιό-Τελέν, *Ο Max Weber και η ιστορία*, μτφρ. Δημήτρης Κοσμίδης, Πατάκης, Αθήνα 2005, σ. 105-112.
4. Φρίντριχ Νίτσε, *Γενεαλογία της ηθικής*, επιμ.-μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, Πανοπτικόν, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 63-64.
5. Κάρολος Μπωντλαίρ, *Τα άνθη του κακού*, μτφρ. Γεώργιος Σημηριώτης, εκδ. Χρυσή Δάφνη, Αθήνα, κ.κ., σ. 20.
6. Ραϋμόν Αρόν, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης*, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, Γνώση, Αθήνα 2008, σ. 897-899.
7. *Αυτ.*, σ. 688-670.
8. Αντώνης Παντελής, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, Λιβάνης, Αθήνα 2007, σ. 44-45.
9. Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η ελληνική ιδιαιτερότητα*, τ. Γ', μτφρ. Ζωή Καστοριάδη, Κριτική, Αθήνα 2011, σ. 92-93.
10. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, μτφρ. Ομάδα Κάκτου, τ. 2, Κάκτος, Αθήνα 1993, σ. 98.
11. Κολιό-Τελέν, *Ο Max Weber και η ιστορία*, ό.π., σ. 174.
12. Μισέλ Φουκώ, *Η γέννηση της βιοπολιτικής: παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*, μτφρ. Βασίλης Πατσογιάννης, Πλέθρον, Αθήνα 2012, σ. 111.
13. Αρόν, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης*, ό.π., σ. 774.
14. Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η φανταστική θέσμιση της κοινωνίας*, μτφρ. Σωτήρης Χαλικιάς / Γιούλη Σπαντιδάκη / Κώστας Σπαντιδάκης, Κέδρος, Αθήνα 2010, σ. 232.
15. Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η «ορθολογικότητα» του καπιταλισμού*, μτφρ. Κώστας Σπαντιδάκης / Ζωή Χριστοφίδου-Καστοριάδη, Ύψιλον, Αθήνα 1998, σ. 15.
16. Weber, *Η επιστήμη ως επάγγελμα*, ό.π., σ. 111.
17. Ηράκλειτος, *Άπαντα*, μτφρ. Τάσος Φάλκος-Αρβανιτάκης, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 97 (απόσπασμα 50).
18. Φιόντορ Ντοστογιέβσκι, *Οι αδερφοί Καραμάζοβ*, μτφρ. Άρης Αλεξάνδρου, Γκοβόστης, Αθήνα 1990, σ. 167-168.
19. Immanuel Kant, *Κριτική της κριτικής δύναμης*, μτφρ. Κώστας Ανδρουλιδάκης, Σμίλη, Αθήνα 2013.
20. Αϊζία Μπερλίν, «Μήνυμα για τον 21ο αιώνα», επιμ. Θανάσης Γιαλκέτσος, βλ. <http://www.efsyn.gr/arthro/minyma-gia-ton-21o-aiwona> (πρόσβαση:7.12.2014).
21. Χάνα Άρεντ, *Η ανθρώπινη κατάσταση-Vita Activa*, μτφρ. Στέφανος Ροζάνης / Γερ. Λυκιαρδόπουλος, Γνώση, Αθήνα 2009.

εκδόσεις νήσος

**ΝΕΥΡΟΨΥΧΟΛΟΓΙΑ
ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ
ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ**
ΑΣΥΝΕΧΕΙΕΣ | ΣΥΝΕΧΕΙΑ
Για τον Θανάση Τζαβάρα

Επιμέλεια:
Κώστας Πόταγας
Μιχάλης Πετρίδης

νήσος

Προσέλαση 38

**Νευροψυχολογία,
ψυχανάλυση, μεταίχμιο
Ασυνέχεις, συνέχεια**

Για τον Θανάση Τζαβάρα

Επιμέλεια
Κώστας Πόταγας, Μιχάλης Πετρίδης

Το βιβλίο αυτό είναι ένας τιμητικός τόμος για τον Θανάση Τζαβάρα και έχει γραφτεί από τους μαθητές και φίλους του.

Περιέχει κείμενα που ακολουθούν τους τομείς της επιστημονικής του παρουσίας και παραγωγής ανάμεσα στους δύο πόλους της Νευροψυχολογίας και της Ψυχανάλυσης, με περάσματα από τη νευρολογία, την ψυχιατρική, τη λογοτεχνία και την ιστορία. Μια σειρά από φαινομενικές ασυνέχειες, με μια απόλυτα λογική συνέχεια και ενότητα.

Κεντρική διάθεση: Σαρρή 14, 10553 Αθήνα | τηλ.φαξ: 210 3250058 | email: info@nissos.gr | www.nissos.gr